

Rivierenland

Riv

Nederland van Aa tot Waal viererenland

Sunny Jansen en Martin van Lokven

UITGEVERIJ BALANS

Copyright © 2018 Sunny Jansen en
Martin van Lokven/Uitgeverij Balans,
Amsterdam

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp Bas Smidt
Omslagfoto © Martin van Lokven
Foto auteurs © Kors de Bruin
Foto's binnenwerk © Martin van Lokven
Typografie en zetwerk Bas Smidt
Kaart Nederlandse rivieren UvA-Kaartenmakers
Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 600 3820 4
NUR 410

www.uitgeverijbalans.nl

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief
 facebook.com/uitgeverijbalans
 twitter.com/balansboeken
 instagram.com/uitgeverijbalans

Inhoudsopgave

9	Inleiding – Een blauwe lijn als rode draad
14	De grote ramp van 1809
21	Dynamische rivieren
29	<i>Wat is een rivier?</i>
33	Het ontstaan van waterschappen
38	Kastelen langs rivieren
45	Handelssteden
54	<i>Riviertollen</i>
58	Drakenschepen, koggen en zompen
64	Ambacht en nijverheid
70	Watermolens aan de Voer en de Zaan
78	De Herenvecht en de Boerenvecht
82	<i>Veldslagen langs rivieren</i>
85	Verdedigen met water
94	Het geheime wapen van Nederland
100	Een nieuw koninkrijk en een Nieuwe Hollandse Waterlinie
107	<i>De Romeinse limes: meer dan een grens</i>
112	Het Pannerdensch Kanaal
118	Een ramp op zijn tijd, maakt beleid
125	De Kanalenkoning

128	Kaarsrechte rivieren
137	Een dreigende Hollandsche IJssel
143	<i>Rivierenkerkhof de Rijnstrangen</i>
150	De Rijn als open riool
158	Verzwaren of verzuipen: een opstand langs de Waal
162	Een dijk vol bomen langs de IJssel
166	Plan Ooievaar
174	<i>Fruitteelt en landbouw</i>
177	Oernatuur en natuurlijk landschap
181	Bloemenzee en paddenstoelenparadijs
185	Dynamische smeltkroes
189	De bijna-rampen van 1993 en 1995
192	Ruimte voor de rivier
197	<i>‘Waterveiligheid is niet onderhandelbaar’</i>
202	Twee nieuwe dijken langs de IJssel
207	Waterstanden
214	Vertrouwen in de polder
220	<i>Noodplan Dordrecht</i>
223	Het Munnikenland, veiliger en mooier
228	Herinneringen in het landschap
233	Recreatie op de Grensmaas
238	Het Grote Rivierenpad
246	De Dommel, na elke bocht een ander uitzicht
250	<i>Het vergeten riviertje het Die</i>
255	Over de rivieren
262	Heen en weer

266	Technische hoogstandjes
274	Klein land, groot in baggeren
277	Blue Road
284	Van staalplaat tot schip
287	<i>Eeuwig stromen: van vrachtschip tot woonschip</i>
291	Varen is vrijheid
296	Riviervisserij
300	Wegdromen op de Waal
308	<i>Geïnspireerd door de rivieren</i>
313	Een snelweg voor dieren en planten
319	Van rivierwater naar drinkwater
326	Van kleiput naar nieuwe natuur
331	Nawoord – Ziel van het landschap
338	Lijst van Nederlandse rivieren
340	Literatuur
349	Noten

Inleiding

Een blauwe lijn als rode draad

Het Nederland zoals wij dat nu kennen, óns Nederland, is door onze voorouders gewonnen op de rivieren en de zee. Angst en strijd, profijt en schade, wonen en werken, natuur en ontspanning, waterveiligheid en economische belangen. Zomaar een greep uit de vele woorden die de essentie van onze relatie met de rivieren schetst. De rivier als vriend en de rivier als vijand. De alom aanwezige rivier. Een blauwe lijn die als een rode draad door de tijd stroomt, dwars door of juist parallel aan de Nederlandse geschiedenis.

Ons land, maar ook ons handelen, alles staat bewust of onbewust onder invloed van het leven met de rivieren. Rivieren bepalen waar we kunnen wonen en wat er in de bodem wil groeien. Hoe het land eruitziet en hoe we het kunnen gebruiken. Nederland is zo vervlochten met het vele water, dat ‘polderen’ en ‘indammen’ werkwoorden werden en de Nederlandse waterwerken zich ontwikkelden tot een exportproduct. Dat kan ook bijna niet anders: het grondgebied van Nederland bestaat voor een derde uit water: sloten, beken, grachten, meren, kanalen en de rivieren die vanuit Europa door de Nederlandse delta naar zee stromen. Geen enkel land heeft zoveel water als Nederland.

Rechtsboven:
*In de vroege ochtend
vaart een binnenvaart-
schip de zonsopgang
tegemoet.*

Rechtsonder:
*Snelstromend water bij
de stuw in de Overijsselse
Vecht bij Hardenberg.*

Rivieren ontstonden, stroomden en verdwenen eeuwenlang zonder bemoeienis van de mens. Maar de mens kwam en greep in in het natuurlijke stromen van de rivieren, in de hoop veiliger te kunnen wonen. Leven met de rivieren omvat meer dan waterveiligheid alleen. Wonen, werken, economie, industrie, natuur en recreatie zijn allemaal aspecten van het samenleven met de vele Nederlandse rivieren. Over deze rivieren, nadrukkelijk aanwezig, goed verscholen, of soms zelfs verdwenen, gaat dit boek. En over de mensen die met deze rivieren samenleefden. Die er zwommen en schaatsten. Die er woonden en werkten. Die ervan profiteerden en er overlast van ondervonden. Die de rivieren als wapen gebruikten en ze probeerden te bedwingen.

Over de rivieren zijn talrijke verhalen te vertellen, de verhalen van mensen, de verhalen van Nederland. Een aantal van die verhalen heb ik verzameld. Het werden daarmee ook mijn verhalen. De mensen die ik sprak, de rivieren die ik bezocht, de boeken die ik las, de archieven die ik raadpleegde, waren allemaal mijn keuzes en daarom vertelt dit boek mijn kijk op de rivieren. Een ander zou andere invalshoeken hebben gekozen en een heel ander boek hebben geschreven. Ik struinde langs de rivieren met fotograaf Martin van Lokven. De foto's in dit boek zijn de Nederlandse rivieren door zijn lens. Hier geldt hetzelfde, een andere fotograaf zou andere beelden hebben gekozen, andere rivieren hebben vastgelegd. Dit boek is dan ook niet bedoeld als een uitputtend overzicht van alle Nederlandse rivieren, het is eerder een bloemlezing. Het vertelt verhalen, verhalen over rivieren, over mensen, over samenleven met de rivieren.

Rivierenland: van Aa tot Waal is chronologisch opgebouwd. Binnen die chronologie heb ik gekozen voor een thematische aanpak, met af en toe een uitstapje, in een poging om de diversiteit en rijkdom van de rivieren recht te doen. Dit boek streeft geen volledigheid na, het hoopt te inspireren en uit te nodigen om zelf op verkenning te gaan in het prachtige Nederland Rivierenland.

Foto p. 12-13:
De Lek bij Nieuwegein.

De grote ramp van 1809

Het vriest dat het kraakt in de barre winter van 1808. Sloten en vaarten vriezen dicht en zelfs de grote rivieren raken bedekt met een flinke laag ijs. Tijdens de kerstdagen kunnen mensen lopend of schaatsend de Merwede oversteken voor een bezoek aan familie en vrienden. Oudjaarsnacht is buitengewoon koud en steeds meer grote rivieren vriezen dicht. Het nieuwe jaar 1809 begint met dooi, veel dooi. De inwoners van het Rivierengebied kijken met verwondering en zorg naar de enorme ijsschotsen die in de rivieren drijven. Het stromende water schuift de ijsschotsen over elkaar en het duurt niet lang voor er in de Waal een ijsberg ligt. Ijsdammen veroorzaken verstoppingen in de rivieren en kanalen. Het water kan geen kant op en mensen beginnen zich zorgen te maken. Waar moet al dat water heen? Het rivierwater beukt tegen de dijken, steeds harder en krachtiger. In de meeste rivieren drijven nu ijsbergen en het water blijft stijgen, op sommige plaatsen zelfs met 5 centimeter per uur. Het is de inwoners van het Rivierengebied inmiddels duidelijk: dit kan niet goed gaan.

Ze zijn wel wat gewend, de inwoners van het Rivierengebied. Ze hebben immers vaak te maken met hoogwater. Flink overstromingen richtten grote verwoestingen aan in 1702, 1709, 1711, 1725, 1740, 1751, 1757, 1760, 1770, 1781, 1784 en 1799, om maar een paar van de ergste te noemen. Dat is allemaal niets vergeleken met wat er nu gebeurt. Het water blijft stijgen en het kruierende ijs drukt stroomopwaarts de dijken stuk. De ene na de andere dijk breekt door. De polders staan

onder water en met groot geweld stroomt het water het land op. De eerste grote dijk die het begeeft, is de dijk bij Loo in Oud Zevenaar. En als ook de Waaldijk bij Loenen breekt, staat in korte tijd de hele Betuwe onder water.

De inwoners van Tiel horen deze ramptijdingen. Met zeven kanonschoten en het luiden van de noodklok waarschuwen zij de inwoners van de omliggende dorpen: pas op, het water komt eraan! Vluchtelingen zoeken een veilig heenkomen in de stad en reddingsploegen trekken eropuit om mensen uit hun benarde situaties te bevrijden. Met boten zoeken zij in het kolkende water naar getroffenen die hun toevlucht hebben gezocht op daken of in boomtoppen. Op steeds meer plaatsen in het Rivierengebied begeven de

dijken het en ijsschotsen en enorme watermassa's vernielen alles wat op hun pad komt. Er zijn veel slachtoffers te betreuren en de schade is ongekend. Het hele land is in rep en roer. Deze overstroming is de ergste van alle overstromingen die Nederland geteisterd hebben.

*Kazemat aan de
Diefdijk bij de A2.*

Op 26 januari komt koning Lodewijk Napoleon naar de overstroomde gebieden. Drie dagen lang reist hij rond voor zover het water dat toelaat. Hij bekijkt

de schade, moedigt de hulpverleners aan en helpt bij het evacueren van mensen. Op de negenentwintigste bezoekt de koning de Diefdijk, niet luisterend naar alle waarschuwingen hoe gevaarlijk het daar is. Deze sterke dijk tussen de Linge bij Leerdam en de Lek bij Geldermalsen en Everdingen loopt tot aan de Waal bij Gorinchem en beschermt al sinds 1277 het gebied beneden Gorinchem tegen hoogwater. Op de Diefdijk is het een drukte van belang. Veel vluchtelingen hebben er hun toevlucht gezocht en tegelijkertijd wordt er met man en macht gewerkt om de dijk te versterken. Want als ook de Diefdijk breekt, is het land verloren.

De Waterjongen geeft de hoogte van de waterkering van Zaltbommel aan.

Het water is niet te stuiten. Het ijs in de Waal kruit en perst zich over de Waaldijk, vlak bij het rijtuig van de koning. Lodewijks huzaren houden het niet droog en ook de koning moet vluchten voor het water. Hij reist verder naar Tiel. In een enorme watermassa ziet hij de dorpen Varik en Waddenoyen liggen, of wat ervan over is. Alleen de hoogste dijk steekt nog een stukje boven het water uit. ‘Een voetpad midden in de zee,’ noteert de koning in zijn reisverslag. Lodewijk Napoleon is aangedaan. De dorpen zijn totaal van de buitenwereld afgesloten; in het omringende water drijven de lichamen van slachtoffers en de kadavers van verdronken vee. In de overstromde gebieden rond Tiel springt een verkleumd zwerfhondje in de koninklijke koets. Lodewijk Napoleon noemt het diertje Thiel en vanaf dat moment zijn ze onafscheidelijk. De koning reist terug naar Gorinchem, waar het water inmiddels de stad binnenstroomt. Samen met zijn minister van Waterstaat helpt hij mensen met het in veiligheid brengen van hun huisraad.

Ook nu noteert de koning zijn indrukken. Zoals in al zijn verslagen, schrijft hij over zichzelf in de derde persoon.¹

Eene verschrikkelijke overstroming verwoestte nogmaals Holland in dezen oogenblik, de berigten werden zoo onrustverwekkende, dat de Koning besloot, om zich naar de plaats zelve te begeven, om den staat van zaken in oogenschouw te nemen en over de te nemene maatregelen te oordeelen [...]

Hij analyseert de loop van de rivieren om te begrijpen hoe de problemen zijn ontstaan.

[...] deze beide rivieren, die het land doorstroomen, om te Gorinchem te komen, loopen nagenoeg van het zuiden naar het noorden, zoodanig, dat het dooiweder reeds boven aan de rivier is begonnen, terwijl dat beneden aan dezelve nog alles met ijs is bezet. Uit hoofde van deze reden en door het opkruijen van het ijs in de kleine takken der rivier of killen, waarin het water sterker befrist en het ijs eene grootere vastigheid verkrijgt, ontstaat dan eene verstopping. [...] Bovendien gebeurt het zeer dikwijls, dat, wanneer de rivieren zeer hoog zijn, de vloed der zee ook hoog is, en aldus den loop der rivieren, tot op eenen aanmerkelijken afstand van derzelver mondingen, opstoppen, dan worden de dijken met verdubbelde kracht geprangd, en dit was juist het geval in de maand Januarij 1809.

Rond Gorinchem wordt nog steeds geprobeerd de Diefdijk te redden. Deze binnendijk is een van de belangrijkste dijken van het land. Hij beschermt de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden tegen water uit de Betuwe. Dag en nacht wordt er doorgewerkt om de dijk te verstevigen, maar het is tevergeefs. Eind januari steekt een flinke storm op en de golven in de rivieren worden hoger en hoger. Op 31 januari breekt de Diefdijk door. Een niet te stoppen watermassa verzwelgt de Alblasserwaard. Boerderijen worden meegesleurd en nog meer dorpen raken geïsoleerd. De watermassa bereikt de Linge, die buiten haar oevers treedt en verandert in een binnenzee.

Weer probeert Lodewijk Napoleon te helpen. Hij troost mensen, belooft hulp en mobiliseert de nationale solidariteit. Het hele land is onder de indruk van het aantal slachtoffers en de omvang van de schade. De Nederlanders bieden massaal hulp. Er worden goederen geschonken en een landelijke inzamelingsactie levert het enorme bedrag van ruim 985.000 gulden op.² Dat geld is hard nodig. De nood is groot in het stroomgebied van de Maas, de Waal, de Merwede en de IJssel. De Betuwe staat blank, net als de Tielerwaard en het Land van Heusden en Altena. De hele Bommelerwaard is overspoeld, alleen de hoger gelegen delen van Rossum, Driel, Hedel en Zaltbommel blijven droog. Het water staat tot aan de stadspoorten van Nijmegen.

Vrijwel alle dorpen in het Rivierengebied hebben slachtoffers te betreuren. Het dorp Herveld verliest vijftientig mensen aan het water, in Maurik verdrinken twaalf mensen, vooral kinderen, in Meteren vallen ook twaalf doden en Geldermalsen telt zeventien slachtoffers. In Beusichem, Zoelmond, Buurmalsen en Tricht komen zevenendertig mensen om het leven. Erichem telt vijftien doden en drieëndertig huizen worden verwoest. In Hel-
louw verdwijnen achttien van de zevenenvijftig huizen in het water.

‘Ik herinner mij nog heel goed, dat wij kinderen altijd al wisten, dat de Beersche Maas op het punt stond van “om” te gaan en dat wij ’s nachts in ons bed lagen te luisteren of de kanonschoten al verkondigden, dat de overstroming begon.’

– Jac. P. Thijsse, *Waar wij wonen*, 1937

Duizenden mensen slaan op de vlucht. Reddingswerkers varen af en aan om mensen uit hooibergen, boomtoppen en huizen te halen en naar hoger gelegen, droog gebied te brengen. Ook in Neerijen klimmen mensen wanhopig in bomen of op de daken van hun huizen. Er zijn geen boten beschikbaar die tegen de golven en het ijs bestand zijn, dus tot hun grote frustratie moeten de hulpverleners wachten tot de storm gaat liggen, voor zij

deze verkleumde mensen kunnen redden. Voor vier kinderen komt de hulp te laat. Wachtend op hun redding bezweken zij aan de kou en hun half bevroren ouders konden de lichaampjes niet langer bij zich

Tijdens zijn bezoek aan de door dijkdoorbraken en overstromingen getroffen gebieden kwam koning Lodewijk Napoleon zelf in een gevaarlijke situatie terecht door kruierend op de Dalemse Dijk bij Gorinchem. (Collectie Rijksmuseum)

houden. Zij moesten hun kinderen loslaten en zagen hen verdwijnen in de watermassa.

Later blijken er in het dorp eveneens drieëntwintig anderen omgekomen te zijn. Maar er zijn ook spectaculaire reddingen en uitingen van heldenmoed. In Elst vluchten de molenaar, zijn gezin en omwonenden de molen in. Zij denken er veilig te zijn. Maar door de hevige storm gaan de wieken oncontroleerbaar hard draaien. De molen dreigt hierdoor in brand te vliegen. Met gevaar voor eigen leven trotseert de molenaar water, storm en wind om de wieken tot stilstand te brengen. In het dorp Waardenburg worden vluchtelingen opgevangen in de school, maar als het water over de Waaldijk stroomt, zijn zij hier niet meer veilig. Zij zoeken hun toevlucht in de kerk. Ze zijn er maar tijdelijk veilig. Het duurt niet lang of het water stroomt ook de kerk binnen. Weer worden de watervluchtelingen gered. Dit keer worden zij met bootjes in veiligheid gebracht op de dijk.

Ondertussen blijft het water stijgen, tot ongeken-
de hoogten. De lijst met overstromingen in het Rivierengebied is
lang, maar deze rivierramp is veruit de ergste van allemaal.
Bijna driehonderd mensen komen om, duizenden huizen zijn ver-
woest en nog meer paarden, koeien en varkens verdrinken. Koning
Lodewijk Napoleon belooft niet alleen hulp, maar ook verregaande
maatregelen. Een ramp van deze omvang mag niet meer gebeuren.
Hij neemt een aantal ingrijpende maatregelen op waterstaatkundig
gebied. Het bestuur van Waterstaat wordt gecentraliseerd, zodat er
meer inzicht en overzicht komt. Hij laat extra beschermingswerken
aanleggen langs de Diefdijk en de Linge. De Linge wordt verlengd
naar een lager punt in de Merwede en in 1810 komt er een nieuwe
Dijkwet. Meer kan de betrokken koning niet doen. Zijn broer, de
Franse keizer Napoleon, vindt dat Lodewijk te veel de Nederlandse
belangen dient en te weinig oog heeft voor de Franse wensen. Keizer
Napoleon lijft Nederland in bij zijn keizerrijk. Lodewijk Napoleon
houdt de eer aan zichzelf, doet afstand van de troon en verlaat Ne-
derland. Zijn abdicatie wordt nog tragischer door het verlies van zijn
beste kameraad Thiel. Tijdens zijn vertrek uit Nederland houdt de
koets van de voormalige koning even halt bij Delden. Lodewijks wa-
tersnoodhondje Thiel springt uit de koets, maar de paarden trekken
alweer op. Het hondje komt onder een van de wielen van de koets en
is op slag dood.³ Verslagen verlaat Lodewijk Napoleon dat natte land,
dat telkens weer geteisterd wordt door grote rivieroverstromingen.